

The International Anarchic Environment The Need for Reflecting The (Um al-Qorai); Challenges of Islamic World Convergence

Hossein Farzanepour¹, Ali akbar Yari alghar², Sakineh Shabani³

Date received: 2022/02/16

Date of acceptance: 2022/06/05

Abstract

In the last few decades, the triangle of Iran, Saudi Arabia, and Egypt has alternated or overlapped each of them to preach the Islamic world. The aim of this article is to investigate the impact of Umm al-Qara'i theory on the convergence and divergence of the Islamic world, which considers this theory as the cause of divergence as the primary hypothesis. Bin Salman's extravagance in the guardianship of other Muslim countries has further distanced Iran and Saudi Arabia as two strong arms of the Islamic world. Therefore, the strategic goal of this research paper is to analyze the competition and interference of Um-ul-Qara'i claim between Iran and Saudi Arabia. The issue that this article deals with is the validity and reliability of the theory of Umm al-Qara'i in the Islamic world and the willingness or unwillingness of countries to accept it. The primary hypothesis regarding the threat or opportunity of the Umm al-Qara'i theory is that its implementation without a persuasive foundation is considered as a threat against the convergence of the Islamic world, especially for the claimants of Umm al-Qara'i; Although, in line with prestige, every power seeks to expand its sphere of influence, but Umm al-Qari's theory has practically failed to lead to the unification of the Islamic world; Because in the anarchic and non-hierarchical system of the world, few countries in the world want to be under the guardianship of another country. Qatar's withdrawal from the Persian Gulf Cooperation Council is the latest protest against Saudi Arabia's Da'iya Umm al-Qara'i; Based on this, it has been concluded that considering the serverless environment of international arrangements, it is appropriate for the Islamic

1. Associate Professor, Political Science Department, Birjand University, Birjand, Iran, (responsible Author) hfarzanepour@birjand.ac.ir
 2. Doctoral student of Quranic and Hadith Sciences, Ferdowsi University, visiting lecturer, Department of Education, Birjand University, Birjand, Iran. sshabani16@birjand.ac.ir
 3. Master's student of Political Science, Birjand University, Birjand, Iran. aliyari200@birjand.ac.ir
- Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA...

world, especially Iran and Saudi Arabia, to interact regardless of the controversial Umm al-Qaraei issue. Although Umm al-Qari's theory is evident in Iran's theoretical political literature, it does not have the desire to implement it now, but post-Salman Arabia pursues this category strongly. Thus, a major part of the divergence of the Islamic world is the result of Shia-phobia in Saudi Arabia. The method of the analytical essay is a critique inspired by Waltzian neo-realism and the theorizing of David Marsh and Jerry Stoker.

Keywords: Umm al-Qari, Iran, Saudi Arabia, anarchic environment, convergence of the Islamic world.

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

۱۲۰

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

محیط آنارشیک و سرور گریز بین الملل و لزوم بازخوانی نظریه ام القرائی؛ چالش های همگرایی جهان اسلام

حسین فرزانه پور^۱سکینه شبانی^۲علی اکبر یاری^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۷

چکیده

در چند دهه اخیر مثلث ایران، عربستان و مصر به تناوب یا تداخل هر کدام داعیه ام القرائی جهان اسلام را داشته اند. هدف این مقاله بررسی میزان تاثیر نظریه ام القرائی در همگرایی و واگرایی جهان اسلام است که با عنوان فرضیه اولیه این نظریه را عامل واگرایی می داند. زیاده خواهی بن سلمان در قیمومیت سایر کشورهای مسلمان بیش از پیش فاصله ایران و عربستان سعودی را به عنوان دو بازوی قوی جهان اسلام از هم دور کرده است. بنابراین هدف راهبردی این مقاله جستاری در تحلیل رقابت و تداخل داعیه ام القرائی، بین ایران و عربستان است. مساله ای که این مقاله به آن می پردازد، روایی و پایانی نظریه ام القرائی جهان اسلام و تمایل یا عدم تمایل کشورها به پذیرش آن است. فرضیه اولیه در تهدید یا فرصت بودن نظریه ام القرائی این است که اجرای آن را بدون بستر سازی اقناعی به مثابه تهدیدی علیه هم گرایی جهان اسلام مخصوصا برای مدعیان ام القرائی می داند؛ گرچه در راستای پستیژ، هر قدرتی در صدد گسترش حوزه نفوذ خود است اما نظریه ام القرائی عملا نتوانسته است به اتحاد دنیای اسلام منتهی شود؛ زیرا در نظام آنارشیک و غیر سلسله مراتبی جهان، کمتر کشوری در دنیا تمایل دارد تحت قیمومیت کشور دیگری باشد. خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس، تازه ترین اعتراض به داعیه ام القرائی عربستان است؛ بر این اساس نتیجه گیری شده است با توجه به محیط سرور گریز ترتیبات بین المللی، شایسته است جهان اسلام و در راس آن ایران و عربستان فارغ از بحث جنجالی ام القرائیتعامل داشته باشند. گرچه نظریه ام القرائی در ادبیات سیاسی نظری ایران مشهود است اما اکنون تمایلی به عملیاتی کردن آن ندارد اما عربستان پسابن سلمان این مقوله را به شدت پیگیری می کند؛ طوری که سهم عمده ای از واگرایی جهان اسلام، نتیجه شیعه هراسی عربستان است. روش مقاله تحلیلی، انتقادی ملهم از نو واقع گرایی والتزی و نظریه پردازی دیوید مارش و جری استوکر است.

واژه های کلیدی: ام القرائی، ایران، عربستان، محیط آنارشیک، هم گرایی جهان اسلام.

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول) hfazanepour@birjand.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی، مدرس مدعو گروه معارف دانشگاه بیرجند، ایران. sshabani16@birjand.ac.ir

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه بیرجند، ایران. aliari200@birjand.ac.ir

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

۱۲۱

محیط آنارشیک و سرور گریز بین الملل و لزوم بازخوانی...

بیان مساله

همگرایی جهان اسلام، با استفاده از نیروی هژمونیک ساز نفت، آرزوی حدود یک و نیم میلیارد مسلمان است که با واگرایی تقابلی ایران و عربستان در محاق و تیرگی قرار گرفته است. هدف این مقاله بررسی میزان تاثیر نظریه ام‌القرايي در همگرایی و واگرایی جهان اسلام است که با عنوان فرضیه اولیه این نظریه را از هر دو طرف عامل واگرایی تلقی می‌کند. زیاده خواهی بن سلمان در قیمومیت سایر کشورهای مسلمان و ویژگی پاتریمونیل وی بیش از پیش فاصله ایران و عربستان سعودی را به عنوان دو بازوی قوی جهان اسلام از هم بیشتر کرده است. عربستان سعودی این روزها مبارزه نه چندان خاموشی را در مشروعیت زایی برای خود و مشروعیت زدایی برای جمهوری اسلامی ایران آغاز کرده است که سفرهای پی‌درپی خارجی بن سلمان، خود واگویی‌ای از اهداف داعیه ام‌القرايي عربستان سعودی برای جهان اسلام است؛ گویی که این داعیه در ادبیات سیاسی جمهوری اسلامی ایران نیز تاحدیملاحظه است. ایران با شفاف سازی برنامه هسته‌ای و افزایش مشروعیت بین‌المللی، زمینه تعامل با سازوکارهای بین‌المللی را فراهم کرد اما به نظر می‌رسد رابطه ایران با کشورهای اسلامی - عربی به‌ویژه عربستان سعودی به عنوان خاستگاه اسلام، هم‌چنان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد و بتدریج به بحرانی عمیق شونده تبدیل می‌شود که این مقاله به چراییان و ارائه راهکارهایی برای افزایش هم‌گرایی در جهان اسلام پرداخته است. گرچه اکنون ایران کمتر تمایلی به عملیاتی کردن نظریه ام‌القرايي دارد؛ اما این نظریه هم‌چنان در ادبیات سیاسی نظری جمهوری اسلامی مشهود و گاهی لحاظ شده نیز می‌باشد.

امروزه کشورها در پی مشروعیت زایی بین‌المللی از مجرای فرهنگ سیاسی نگاهی فرامرزی به مسائل و رویدادهای پیرامونی خود دارند به‌ویژه آن که دراندیشه حقوقی، سیاسی اسلام نیز مرزهای جغرافیایی کنونی اصالت ندارند و تشکیل دارالاسلام تقریباً برنامه دراز مدت غالب کشورهای اسلامی است. نظریه ام‌القرايي نیز در این راستا تکوین یافته است. این مقالهیشت‌بر نیمه پنهان و عوارض این نظریه در جغرافیای جهان اسلام پرداخته است اما در عین حال منکر آورده‌های آن نیز نمی‌باشد که یکی از آن‌ها تعریف منطقه نفوذ و گسترش مرزهای استراتژیک است. در حقیقت هدف آن است تا نشان دهد این نظریه در شرایط آنارشیک و سرورگریز نظام بین‌الملل، قابلیت اجرایی چندانیندارد؛ گرچه طبق اعتقادات شیعه با تشکیل جامعه مهدوی تکوین خواهد یافت. پروژه صدور انقلاب که دال مرکزی دهه اول انقلاب بود؛ در راستای همین هدف تعریف عملیاتی گردید اما با خوانش‌های تعارضی دنیا از این ایده در نهایت رهبر انقلاب فرمودند: «وقتی ملت‌ها تجربه موفق جمهوری اسلامی را دیدند؛ قهراً از آن درس عبرت می‌گیرند ...»

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۲۲

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

فصلنامه علمی - پژوهشی
مجموعه دراست العالم الاسلامی
پژوهشهای بای جهان اسلام

بنابراین احتیاج به صدور انقلاب نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۷۴/۳/۱۶). همین استدلال نیز در مورد نظریه ام‌القری نظر به همسانی موضوع و هدف مطرح است. تزامم دو کشور ایران و عربستان سعودی، که از عوامل واگرایی جهان اسلام است، غالباً در کش‌وقوس و قبض‌وبسط‌هایی است که عمده آن داعیه ام‌القراایی دو کشور است. مساله و سؤال اصلی بحث این است که نظریه ام‌القراایی چه تاثیری بر همگرایی جهان اسلام داشته است؟ فرضیه اولیه در پاسخ به این سوال این است که این نظریه به‌رغم مزیت‌هایی نظری که دارد؛ نه تنها منتهی به هم‌گرایی نشده است، بلکه از دو جهت ابتدای اختلاف است. اول از ناحیه تعارض بر سر مصداق یابی ام‌القراکه غالباً اسباب تزامم بین عربستان سعودی، ایران، مصر و ترکیه است. دوم از این جهت که امروزه کمتر کشوری در دنیا تمایل دارد در نظام آناشیک و غیر سلسله مراتبی جهان، تحت قیمومیت کشور دیگری باشد. نگاهی به خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس جدیدترین واگویه‌منفی به داعیه ام‌القراایی عربستان سعودی است. لذا بازکاوی‌این پدیده از جهت تاثیری که در هم‌افزایی مجموعه توانمندی‌های جهان اسلام در معادلات قدرت منطقه‌ای و بین‌المللی دارد؛ ضروری به‌نظر می‌رسد. عدم اقبال کشورها در پذیرش ام‌القراایی، ناشی از عدم درک آن‌ها برای پذیرش رهبری نیست بلکه پی‌آورد شرایط غیر سلسله‌مراتبی و با عنایت به محظورات فراوان بین‌المللی است. نه تنها فضای آناشیک رئالیستی بلکه فضای هم‌گرایی لیبرالیستی و صلح‌گرایی کانتی، هیچ کدام تجویزی برای رهبری یک کشور بر سایر کشورها ندارند. بن‌مایه انتقاد فزاینده از آمریکا به‌ویژه بعد از انتخاب ترامپ از ناحیه کشورهای اسلامی و حتی شرکای اروپایی‌اش، داعیه هژمونیک و معلم‌گونه آمریکا است. وانگهی هژمونیک خوانش ملایم‌تری از ام‌القراایی دارد و مبتنی بر رضایت است و ساختاری اقتصادی دارد تا ماهیتی امنیتی و به‌گونه‌ای است که فضا برای دموکراسی در قالب آن موجود است. آن‌چه کشورها را در گریز از پذیرش ام‌القراایی قرار می‌دهد، رفتاری قیم‌مآبانه با آنان است که خود به صلاح و فساد خویش واقف نبوده و کشور دیگری بر آن وقوف بیشتری دارد. اعتراض علیه این قیم‌مآبی در استقلال‌خواهی برخی کشورهای عربی (قطر) علیه عربستان سعودی، به‌رغم اشتراک در نیل به پان‌عریبسم مشهود است. اتحاد با پذیرش رهبری کشوری دیگر در تخالف و تعاند است نه در هم‌سوئی. آن‌چه مستلزم هم‌گرایی است، محیطی مساوی در تصمیم‌گیری است. تجربه گذشته نشان داده است هم‌گرایی نزدیک به ایده‌ئال جهان اسلام در قالب شیعه و سنی زمانی عملیاتی شده است که دیدگاه‌های‌شان را به هم نزدیک کرده و بر مشترکات به جای مفترقات تاکید داشته‌اند آن‌هم فارغ از داعیه ام‌القراایی و برتری‌جویی یکی بر دیگری که مذاق بارز آن زمان آیه الله بروجردی بود.

به‌رغم فقر نظریه پردازی در اندیشه سیاسی اسلامی، از دیر باز نظریه پردازان مسلمان ایده‌هایی برای اتحاد دنیای اسلام عرضه کرده‌اند که فصل مشترک‌شان فقدان ساحت عملیاتی و تقدم عمل بر نظر است و کمتر با اصول علمی و واقعیت‌های موجود روابط بین الملل سازواری دارند. جهان اسلام گرفتار رفتارهای واگرایانه معدودی از کشورهای اسلامی گردیده که در صورت تغییر رفتارهای سیاسی و اقتصادی می‌توانند در وحدت جهان اسلام و هم‌گرایی آن نقش مهمی داشته باشند (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲-۱۷۷). روش مقاله تحلیلی، انتقادی ملهم از نو واقع گرایی والتزی و نظریه پردازی دیوید مارش و جری استوکر در خصوص اهداف و ویژگی‌های نظریه است.

ادبیات موضوع

با تدقیق در ادبیات موضوع در می‌یابیم که گرچه در موضوع اتحاد دنیای اسلام آثاری نسبتاً وافر است که از جمله آن‌ها می‌توان به «تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام» (ولایتی، ۱۳۸۹) اشاره کرد؛ اما در نظریه ام‌القرا، آثار اندک و خلاء پژوهشی محسوس و قابل مشاهده است. از جمله مقالات موجود در این زمینه «ام‌القرا و اندیشه‌ی منطقه‌گرایی»، (واثق؛ احمدی، ۱۳۹۳)، است که دیدگاهی تثبیتی به آن دارد و از این حیث نقطه مقابل و قرینه این مقاله است و در حقیقت مقاله حاضر نقدی بر آن است که وجه تمایز و نوآوری این مقاله از مقالات هم‌سو محسوب می‌گردد زیرا پژوهش حاضر رویکرد غالب در دفاع از نظریه ام‌القرا را با استدلال به نظریه پردازی کنت والتز به نقد می‌کشد و نسبت به آن ایستاری انتقادی دارد و منحصر به رویکرد نظری نیست و ماهیتی راهبردی و استراتژیک نیز دارد. دیگر این که از باب تطبیق نظریه بر مورد، تحلیلی بر چرایی خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس دارد که از این جهت نیز حائز نوآوری می‌باشد. با احصاء نویسندگان، مقاله علمی در نقد نظریه ام‌القرا مشاهده نشد. تازه‌ترین مقاله با عنوان «واکاوی چالش‌های ژئوپلیتیکی رابطه شورای همکاری خلیج فارس با جمهوری اسلامی ایران و تاثیر آن بر جهان اسلام» (ویسی، ۱۳۹۷) است که مقاله مذکور رویکردی ژئوپلیتیکیه مسئله‌دارد اما مقاله حاضر رهیافتی ایدئولوژیک است.

مبانی تئوریک (محیط آنا‌رشیک نظام بین المللی)

این نوشتار راه برون رفت از واگرایی بین دو کشور ایران و عربستان سعودی را خروج از قاعده بازی با جمع جبری صفر می‌داند. ایران و عربستان سعودی به عنوان دو بازیگر کلیدی در عوض جو بی‌اعتمادی بر

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۲۴

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

فصلنامه علمی - پژوهشی
مجموعه دراست‌های علمی اسلامی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

سر منابع عظیم نفتی و داعیه ام‌القراایی می‌توانند منافع خود را در شرایط بهتری تعریف نمایند. از سویی نظریه ام‌القراایی، هنجاری و در پی ترسیم «وضع مطلوب» است که با وضعیت موجود و واقعیت خارج از ذهن ابتعاد دارد و این دور از تعریف نظریه است زیرا هدف اصلی هر نظریه توضیح و تفسیر «واقعیت» است و نظریه ما را متعهد می‌کند که جهان را ببینیم و بر جنبه‌های ویژه‌ای از واقعیت تمرکز نماییم (مارش و استوکر، ۱۳۹۲: ۴۳). فقر تئوری این نظریه‌ها این است که فارغ از هویت کشورهای مبدع اعم از ایران، عربستان یا هر کشور دیگر با عناوین مشابه که باشد؛ این گونه نظریات هنجاری دست‌کم در محیط‌های دانشگاهی و علمی مورد پذیرش نیست زیرا صرفاً در پی «چیزی که باید باشد» است (مارش و استوکر، ۱۳۹۲: ۴۳). عموماً کارایی نظریات در بستر زمان مشخص می‌شود. این واقعیت که با یافتن شواهد جدید ممکن است ما به فهمی بهتر و دقیق‌تر از پدیده‌ها دست یابیم، این پیامد نظری را دارد که در مورد هیچ نظریه‌ای نمی‌توان گفت که این مطلقاً سخن نهایی است (عباس زاده نخعی زرنندی، ۱۳۹۸: ۵۳).

مستدل‌ترین رهیافت نظری در تشکیک ام‌القراایی بهره‌گیری از آراء هانس. جی. مورگنتا و کنت والتز در قالب مکتب واقع‌گرایی و نو واقع‌گرایی است که همواره رهیافت غالب در نظام بین الملل به‌ویژه در کشورهای خاور میانه است. والتز سه ویژگی بارز را برای ساختار نظام بین الملل بر می‌شمرد که اولین و شاید مهم‌ترین آن «اصل نظم دهنده»^۱ است (مشیر زاده، ۱۳۹۴: ۱۱۴). به نظر والتز اصل نظم دهنده در روابط بین الملل آنارشی است. در واقع ساختار نظام بین الملل با رویکردی آنارشیک رفتار دولت‌ها را تعیین می‌کند. البته آنارشی به معنای هرج و مرج نیست بلکه به مثابه فقدان حاکمیت و قدرت فائقه‌ای در سطح نظام بین الملل است که در تطبیق نظریه بر مورد، این قدرت فائقه می‌تواند بدیل ادعای ام‌القراایی باشد. کشورها در نظام آنارشیک سرور گریز هستند و لذا صرف نظر از این که این سروری (ام‌القراایی) مصداقاً به زعامت و هژمونی چه کشوری باشد، داعیه ام‌القراایی را بر نمی‌تابند. در شرایط آنارشیک حیطه رفتاری دولت‌ها محدود می‌شود. این ویژگی سرور گریزی نه صفتی عارضی بلکه جزو ماهیت لا یتغیر نظام بین المللی می‌باشد و نه تنها جزو مفروضات مسلم واقع‌گرایی بلکه مورد لحاظ سایر مکاتب نیز است. حتی لیبرالیسم که بیشتر مفروضات واقع‌گرایی را به چالش می‌کشد، در این اصل با واقع‌گرایی هم‌سواست و تنها تفاوت در درجات و نسبیت آنارشی است. واضعان نظریه ام‌القراایی نتوانسته‌اند تمایزی بین محیط سلسله مراتبی داخلی و غیر سلسله مراتبی و سرور گریز بین المللی قائل شوند.

موازنه سازی بدیلی برای دنباله روی در محیط آنارشیک

دستآورد بنیادی نظری رهیافت واقع گرایی این است که دولت‌ها در محیط آنارشی به دنباله روی^۱ (آن چه تحقیقا در مفهوم ام‌القراایی مستور است و از الزامات اولیه آن می‌باشد) متمایل نمی‌شوند بلکه در صدد موازنه سازی‌اند (Waltz, 1979: 126). که این می‌تواند قوی‌ترین استدلال علمی در تشکیک نظریه ام‌القراایی باشد زیرا در این پازل هیچ بازیگری داوطلبانه در حاشیه قرار نمی‌گیرد و این موازنه خواهی والتزی دقیق‌ترین پاسخ در چرایی خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس است حتی اگر این خروج در تعارض با خواسته مشترک اعراب (پان عربیسم) یا در تعارض با منافع کوتاه مدت قطر باشد. نزدیکی موقتی و معنا دار قطر به ایران نیز پاسخی منفی گرایانه به درخواست قیم مابانه عربستان سعودی در داعیه ام‌القراایی جهان اسلام است.

انتقادی بر رویکردهای موجود در نظریه ام‌القراایی

رویکرد غالب مقالات علمی، در زمینه ام‌القراایی این است که این مفهوم را به‌عنوان فرصتی جهت ترویج منطقه گرایی لحاظ کرده‌اند. از جمله مقاله‌ای با عنوان «ام‌القری و اندیشه‌ی منطقه گرایی» که مهندسی سیاسی را به گونه‌ای طراحی می‌کند که ایران با رویکرد ام‌القراایی جهان اسلام، در مقابل نظم نوین جهانی قرار می‌گیرد. با این عبارت که: می‌توان در بخش مرکزی جهان اسلام دو کشور ایران و عربستان سعودی را به منزله بخش هسته و کشورهای نظیر عراق، سوریه، ترکیه را مجموعه کشورهای پیرامونی و قدرت‌هایی هم‌چون آمریکا، اتحادیه اروپا، روسیه و چین را به منزله قدرت‌های مداخله گر در منطقه قلمداد نمود (واثق، احمدی، ۱۳۹۳: ۲۸-۹). با مذاقه در رفتارهای عینی و عملی عربستان سعودی و بخش عمده جهان اسلام، به‌ویژه جهان عرب در دهه اخیر، به این نتیجه مهم می‌رسیم که عربستان در قطب مخالف است نه هم‌سوی ایران؛ لذا این تنوری ابتعاد از واقع گرایی دارد. بازیگرانی که مقاله مذکور در قطب مخالف و به عنوان نیروهای مداخله گر معرفی کرده از جمله روسیه و چین، هم‌گرایی اقتصادی، سیاسی به مراتب بهتری را نسبت به عربستان با ایران دارند. امام خمینی می‌فرماید: مسلمانان نمی‌دانند این درد را به کجا ببرند که آل سعود و خادم الحرمین به اسرائیل اطمینان می‌دهند که ما اسلحه خودمان را علیه شما به کار نمی‌بریم و برای اثبات حرف خود با ایران قطع رابطه می‌کنند (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). حال بر چه اساسی این مهندسی فرهنگی تعریف و ترسیم شده است؟

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۲۶

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

فصلنامه علمی - پژوهشی
مجمعۀ دراست العالم الاسلامی
پژوهشهای بنیادی جهان اسلام

وجه انتقادی دیگر مقاله مورد نقد این است که آیا کشورهای از قبیل ترکیه و عراق و دیگران تجویزی دارند تا به عنوان کشورهای حاشیه (مطابق نظریه والرشتاین) به ویژه با مرکزیت ایران و عربستان در قالب رویکرد ام القری به ایفای نقش های فرعی پردازند؟ خروج قطر از حاشیه بودن گویا ترین شاهد عینی است. به علاوه ایراد عمده تر این شاکیه بندی این است که ایران را مقابل نظم نوین جهانی و سازمان های بین المللی قرار می دهد. این مهندسی نه تنها دوامی ندارد بلکه تکوین اولیه آن نیز یوتوپیا است. ائتلاف های عربی - اسلامی به جهت عدم بالندگی دموکراسی و فقدان نظریه پردازی و هم گرایی، جهت تعریف و تثبیت روابط چند جانبه گرایی قابل اعتماد نیستند. البته این ادعا به مثابه تعارض با جهان اسلام نیست بلکه ایران بایستی توان خود را به هم گرایی در جهان اسلام معطوف دارد اما به آن اکتفا نکند.

مفهوم هم گرایی

در تعریفی فراگیر، هم گرایی فرآیندی است که طی آن دولت ها یا واحدهای سیاسی مستقل و جدا از هم، بایستی به طور داوطلبانه و آگاهانه در این جهت حرکت نمایند و برای به حداکثر رساندن منافع خود از طریق هم گرایی، حداقل از قسمتی از حاکمیت ملی و اعمال آن جهت دستیابی به پاره ای از اهداف مشترک صرف نظر و حتی الامکان از عوامل اختلاف زایی چون وفاداری های افراطی ملی، احساسات شدید ناسیونالیستی، گرایش های سیاسی و پایبندی صرف به منافع ملی بکاهند (حافظ نیا، زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹). دو نکته استراتژیک در تعریف حافظ نیا از هم گرایی موجود است. اول قید داوطلبانه و دیگری قید آگاهانه. قید داوطلبانه ناظر به این معنا است که همکاری در فضایی کاملاً آزاد با اهدافی معین انجام می گیرد و لذا پیمان هایی که بین دو یا چند کشور در شرایط انفعالی از جمله ترس از حمله یا اقدام تقابلی کشور ثالثی انجام می گیرد؛ گرچه در چارچوب روابط بین الملل توجیه دارد اما پایایی نخواهد داشت. از این جهت اتحاد های جهان اسلام چون غالباً بر علیه کشور ثالثی است، (نه در راستای حس همکاری) فاقد عنصر داوطلبانه است لذا پایایی ندارد. قید آگاهانه ناظر به فقدان عنصر تثوریک و عدم سازواری با مفروضات روابط بین الملل در نظریه پردازی جهان اسلام است.

۱. داعیه ام القری

در این بخش پیشینه، روایی و پایایی، اقبال و ادبار و تبعات منفی نظریه ام القری برای مدعیان آن از قبیل عربستان سعودی، ایران و مصر بررسی شده است.

۱-۱. پیشینه داعیه ام القری

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۲۸

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

پیشینه داعیه نیابت خلافت به بعد از الغای خلافت عثمانی به سال ۱۳۴۳ق و ۱۹۲۴م می‌رسد. برخی حرکت‌های عربی مایل بودند با استفاده از فرصت به دست آمده و الغای خلافت عثمانی، به اعاده این نهاد میان اعراب اقدام کنند. مهم‌ترین نامزد و داوطلب این مهم حسین شریف مکه بود (قادری، ۱۳۹۲: ۲۲۴). از جمله اقدامات مصر در راستای تعقیب هدف ام‌القرای نزدیک به سوریه بود که خود در تقابل با عربستان سعودی است. نزدیک شدن (مصر) به سوریه در قالب جمهوری متحده عربی در ژانویه ۱۹۵۸ (بنگرید ۲۲۹، ۱۹۶۳، peretz) رهبری مصر بر جهان عرب را تقویت می‌کرد. با این حال اتحادیه مصر و سوریه پس از سه سال و نیم در سال ۱۹۶۱ با کودتای افسران سوری به فروپاشی منتهی شد (ولایتی؛ سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۵۱).

بعد از آن نیز تنش‌هایی بین مصر و عربستان سعودی بر سر داعیه ام‌القرای صورت گرفت. حتی برخی گفته‌اند تشکیل سازمان کنفرانس اسلامی به ابتکار عربستان و در راستای اثبات داعیه ام‌القرای و در رقابت با مصر ناصری انجام پذیرفت. ملک سعود پادشاه عربستان به منظور مهار اندیشه‌های ناصر، در سال ۱۹۶۰ خواستار ایجاد (سازمان کنفرانس اسلامی) شد که برای حل مشکلات جهان اسلام تشکیل دهد. بر این اساس در سال ۱۹۶۵ کنفرانسی با شرکت ۱۱۵ شخصیت اسلامی از ۳۵ کشور جهان اسلام تشکیل شد (همان). این کش و قوس‌ها با فرازو فرودهایی در حال انجام بود که با ظهور انقلاب اسلامی وداعیه ام‌القرای ایران تعارض‌های عربستان از مصر متوجه ایران شد. لاریجانی از سال ۱۳۶۳ بحثی را مطرح کرد که از آن به عنوان نظریه ام‌القری یاد می‌کند. (لاریجانی، ۱۳۶۹: ۴۸). وی تصریح می‌کند که حفظ موقعیت ام‌القری هدف ملی است و حتی در صورت تراحم با صدور انقلاب، اولویت با حفظ ام‌القری است (همان: ۵۳). پاشنه آشیل این نظریه غفلت از ماهیت سرور گریز محیط آنارشیک بین‌الملل است که در نظریه‌پردازی کنت والتز مشهود است. نئورئالیسم بر فقدان هرنوع اقتدار مرکزی در نظام بین‌الملل تأکید و تصریح دارد (قوام، ۱۳۹۲: ۳۰۳).

۱-۲. ام‌القرای؛ آرمان شهری یا واقعیت

در شهر آسمانی پیامبر (مکه) خصومت به اخوت و جنگ جاهلی به صلح ایمانی مبدل شد. ساکنان جزیره العرب پیش از گرویدن به اسلام، در سرنوشت و شیوه زندگی بیشتر به یک انسان بدوی شباهت داشتند. قانون جنگل بر آن‌ها حکم فرما بود و شمشیر حاکمیت مطلق داشت. شوره زار خشکیده حجاز به برکت وجود پیامبر و دعوت الهی وی مرکز نشر فرهنگ و تمدن شد. پیامبر هیچ‌گاه از مهرورزی و عدالت در حق غیر مسلمانان دریغ نورزید و اصل را در این باره بر منطق و گفتگو، آگاهی بخشی و فرهنگ گستری

فصلنامه علمی-پژوهشی
مجموعه دراست العالم الاسلامی
پژوهشهای بنیادی جهان اسلام

و همکاری‌های مشترک بنا نهاد (احمد پور، ۱۳۹۴: ۵۴-۲۹). مدینه فاضله‌ای که پیامبر پایه نهاد، دیری نپائید که به کاخ‌های قیصری امویان و عباسیان تبدیل شد. در همین راستا امروزه وفاق و هم‌دلی حلقه مفقوده جوامع مسلمین به‌ویژه در چند دهه اخیر است.

مدینه فاضله مورد نظر پیامبر که آن زمان ملموس و مجری بود، اکنون شهری رویایی است. دارالاسلام، شهر صالحین، ام‌القری و شهر موعود همان خوبستانی است که جزو آرزوهای بشر و غیر منحصر به آموزه‌های اسلامی بوده است (جان‌احمدی؛ منتظرالقائم، کرمی، ۱۳۹۴: ۲۸-۷). این مدینه فاضله در دوره طلایی تمدن اسلامی ترسیم ذهنی شده است گرچه عملاً جامعه نتوانسته است آن را عملیاتی نماید. شاید بتوان مصداق حقیقی آن را در حکومت مهدی (ع) جست که در آن عدالت سراسر جهان را فرا گرفته و خبری از حکومت‌های ظالمانه و زورگو نیست. علم و دانش بشر چنان شکوفا شده است که تمام پیشرفت‌های بشر در طول تاریخ در برابر آن ناچیز است. دیگر دادگاه‌ها و زندان‌ها شلوغ نیست زیرا فهم و ایمان انسان‌ها آن قدر رشد کرده است که کسی به حق دیگران تجاوز نکند (آزادی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۵). پر واضح است که تا آن زمان نمی‌توان و نباید مصالح و منافع کشور را در جامعه‌ای آناشیک، براساس آرمان‌گرایی ترسیم و تعریف کرد. ضرورت بحث که متولیان امر باید به آن امعان نظر داشته باشند این است. ایران در دفاع و نیل به این آرمان شهر هزینه گزافی را پرداخت کرده است. البته ذکر این مشکلات، به مثابه عدم اقدام یا بی‌توجهی در نیل به آن نیست. به لحاظ سیاسی جهان اسلام می‌تواند برای خود نقش یک قدرت جهانی را تعریف نماید. دین اسلام به عنوان مهم‌ترین عامل مشترک، ارتباط کشورهای اسلامی را تسهیل می‌نماید و به‌ویژه آن‌که بر اساس تعالیم اسلام همه مسلمانان به عنوان امتی واحد شناخته می‌شوند (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴-۱۰). اما پایه‌های منافع ملی را نباید بر حسب آرمان شهر بنا کرد و به‌ویژه در نیل به آن با نظام نوین جهانی در تعارض بود. ایران در راستای داعیه ام‌القرایی خود را در مقابل نظام نوین جهانی قرار داده است. امروزه اساسی‌ترین جلوه اسلام‌گرایی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در موضوع تقابل آن با سیستم بین‌الملل و در راس آن آمریکا مشاهده می‌شود (قنبرلو، ۱۳۹۴: ۲۳۰).

۳-۱. روایی و پایائی نظریه ام‌القرایی (ابتعاد نظری و عملی)

همگرایی به صلاح و فلاح مسلمین است و این مهم ضامن بقا و دوام جهان اسلام می‌شود، به عبارتی در روایی آن، هیچ تردیدی نیست اما سوال اصلی این است با وقایع و اگرایانه‌ای که هر روزه در جغرافیای جهان اسلام اتفاق می‌افتد، پایداری این مهم چگونه تضمین می‌شود؟ که پاسخ تقیینی برای آن نمی‌توان

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۳۰

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

یافت جز آن که این مسئله ابتعاد نظری و عملی فراوانی دارد. به عبارتی پایداری این نظریه چندان قابل اعتماد نیست که بتوان منافع ملی را صرفاً بر پایه آن بنا نهاد. در جامعه مسلمین بین شرایط موجود و مطلوب، فرسنگ‌ها فاصله است. کشورهای اسلامی، جدا از تاثیر گذاری عوامل فرا منطقه‌ای، اگر مبنای شناخت و اعتماد به یکدیگر را در چارچوب الگوهای اجتماعی و فرهنگی تعریف کنند، دوستی و ارتباط میان آن‌ها افزایش می‌یابد، چون اشتراکات فرهنگی و مذهبی فراوانی دارند. دین اسلام رابطه مسالمت آمیزی با سایر ادیان دارد و از ظرفیت هم‌زیستی مسالمت آمیز بالایی برخوردار است (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲-۱۷۷). این منقولات صادق و زیبا، که روایی آن مورد تصدیق و وثوق است، پایداری و حوزه عملیاتی اندکی دارد. غالب اندیشمندانی که آرزوی اتحاد دنیای اسلام را دارند، همراه با اما و اگر و منوط به شرایطی است که کمتر به منصفه ظهور می‌رسد و مخاطب در بستر این بحث نیز به این مهم می‌رسد.

۴-۱. داعیه ام‌القرایی؛ اقبال یا ادبار

غالب محققین نبود یک رهبری واحد برای جهان اسلام را عامل اصلی واگرایی تشخیص داده و در صدد معرفی یک ام‌القرای برای آن برآمده‌اند (بنگرید به: لاریجانی، ۱۳۶۹: ۴۸). که از آن جمله است: جهان اسلام هنوز فاقد یک رهبری رسمی جامع است. دیگران نیز به لزوم وجود یک یا چند رهبر قدرتمند اشاراتی داشته‌اند (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴-۱۰). این دیدگاه در عوض حل مشکل، ابتدای اختلاف مضاعف است. مصداق یابی این مفهوم علت تشدید کننده و واگرایانه جهان اسلام است. به علاوه این که امروزه با توجه به فضای آنارشیک و غیر سلسله مراتبی نظام جهانی، کمتر کشوری تمایل دارد تحت قیمومیت کشور دیگری باشد و لذا همین مطلب که آن را فرصت تلقی می‌کنیم، از بزرگترین عوامل واگرایی جهان اسلام و حتی گاهی به مثابه تهدید تلقی می‌شود.

۴-۱، پذیرش یا عدم پذیرش داعیه ام‌القرایی عربستان سعودی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، و احساس خطر وقوع رویداد مشابه در کشورهای همسایه ایران، عربستان سعودی همواره تلاش کرده است که با ایفای نقش برادر بزرگ‌تر مناسبات سیاسی و امنیتی کشورهای اسلامی به ویژه کشورهای حوزه خلیج فارس را تحت الشعاع اهداف قیم مآبانه خود قرار دهد و بدین وسیله، از نفوذ خزنه و فزاینده انقلاب اسلامی جلوگیری نماید.

از سوی دیگر، تنش‌های داخلی و اعتراض کشورهای نظیر یمن، قطر، عراق، سوریه و ... که تمایلی ندارند تا تحت قیمومیت عربستان سعودی حتی برای هدف مشترک و استراتژیکی از قبیل احیاء پان عربیسم باشند؛ قوی‌ترین دلیل و عینی‌ترین نمود عوارض منفی داعیه ام‌القرایی عربستان است. ایران و

عربستان نیز تمایل ندارند تحت قیمومیت یکدیگر یا کشور ثالثی باشند. نزدیکی قطر به ایران در اعتراض به داعیه ام‌القرای عربستان سعودی است. قطر نمی‌خواهد که عربستان سعودی نقش قیم را برای آن بازی کند. همین رویکرد بدبینانه نسبت به قیم‌مآبی عربستان سعودی را کشورهای عرب دیگر منطقه از جمله عراق نیز دارند. در این زمینه اتحادیه اروپا الگوی مناسبی است که فارغ از منازعات ایدئولوژیکی و داعیه رهبری و با اتکاء به نظام شورایی تا حد زیادی به اهداف تشکیلاتی خود رسیده است

۱-۴-۲، پذیرش یا عدم پذیرش داعیه ام‌القرای ایران

داعیه ام‌القرای ایران نیز مانند عربستان، مشروط به قبول و حمایت اغلب یا دست‌کم غالب کشورهای مسلمان است که تا کنون این کشورها تمایلی به ام‌القرای هیچ کشوری نشان نداده‌اند. این مسئله نشانه سوء عملکرد ایران نیست بلکه اساساً مفهوم استقلال و حفظ تمامیت ارضی سبب می‌شود کشورها، هر نوع حضور خارجی را نوعی دخالت در اوضاع داخلی خود تلقی نموده و در برابر آن جبهه‌گیری کنند. تازه‌ترین مورد از این نوع، اعتراضات عراق به حضور قدرت‌های خارجی، بعد از شهادت سردار سلیمانی است که به‌رغم دریافت کمک‌های مالی از ایالات متحده، عراق حضور آمریکا را نقض حاکمیت ملی خود قلمداد نموده و تقاضای خروج آن‌ها را دارد.

۱-۵-۵. تبعات منفی و واگرایانه داعیه ام‌القرای

هر یک از کشورهای عمده و مهم سطح جهان اسلام نظیر جمهوری اسلامی ایران، عربستان سعودی و مصر مواضع متفاوت و گاهی متناقض نسبت به یکدیگر دارند (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶-۱۵۷). بعد از انقلاب اسلامی و جایگزینی عربستان سعودی از ناحیه آمریکا در ژاندارمی منطقه و افزایش تولید نفت در نبود یارکودرقیبی چون ایران دلارهای نفتی عربستان سعودی سر ریز کرد و به نحوی مصر را اقناع نمود تا از رقابت بر داعیه ام‌القربی کناره‌گیرد و اکنون به نوعی هم‌سو با عربستان سعودی است. ایران نیز توانست سازمان کنفرانس اسلامی را قانع سازد تا مصر را از آن اخراج کنند (دهقانی فیروز آبادی، ۱۳۹۲: ۳۷۳). اکنون با حذف یک مدعی کشاکش اصلی بین ایران و عربستان سعودی است.

۱-۵-۱، تبعات منفی برای عربستان

عربستان سعودی از مدت‌هاست داعیه ام‌القرای جهان اسلام را داشته و به تازگی این انگیزه تشدید شده است و خود را مدعی رهبری جهان اسلام می‌داند (ویسی، ۱۳۹۷: ۱۶۴). با این وجود، بسیاری از کشورهای اسلامی اکنون به رغم ضرر اقتصادی حاضر نیستند فعالیت اقتصادی و سیاسی مشترک با عربستان سعودی داشته باشند. شاید مهم‌ترین عارضه منفی ام‌القرای برای عربستان، واگرایی در کاربست

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام
جمعه نرسانف العلم الاسلامی

۱۳۲

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

پان عربیسم است که تازه‌ترین آن خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس و معادلات مشترک با عربستان سعودی است. گرچه به نظر می‌رسد دلارهای سر ریز عربستان سعودی بسیاری از رقبا و شرکا را اقناع نماید. اما در ایران، عراق، سوریه و بسیاری کشورهای عربی و اسلامی افکار عمومی علیه عربستان سعودی است. که در این راستا عربستان مجبور است میلیون‌ها دلار برای جلب نظر سازمان‌های بین‌المللی یا دولت‌ها بپردازد. این جدا از مبالغ هنگفتی است که برای سلاح هزینه می‌کند. به هر حال واگرایی و دوری کشورهای زیادی از عربستان، تبعات منفی طرح نظریه ام القریایی از سوی این کشور می‌باشد. امروزه نزدیکی ایران و ترکیه به قطر در تعارض با عربستان سعودی معنا می‌یابد. نظامی‌گری فاحش عربستان و خریداری انواع تجهیزات نظامی نیز یکی دیگر از تبعات منفی برای عربستان سعودی می‌باشد. در عصر گفتمان که کشورها تلاش می‌کنند مشکلات‌شان را از طریق گفتگو حل و فصل نمایند، عربستان سعودی یکی از بزرگترین خریداران تسلیحات نظامی استوآمریکا و کشورهای اروپایی نیز همچنان مهم‌ترین منبع تأمین سلاح منطقه خاورمیانه هستند و بیش از ۹۸٪ سلاح‌های آمریکایی و اروپایی را عربستان سعودی خریداری کرده است (https://www.military.com/). در آماری مشابه آمده است که در ۲۱ سال گذشته کشورهای عرب خلیج فارس ۶۰۰ میلیارد دلار صرف خرید تسلیحات کرده‌اند. مجموع خریدهای تسلیحاتی کشورهای اسلامی در دو دهه گذشته از یک تریلیون دلار تجاوز می‌کند (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶-۱۵۷). به عبارتی عربستان سعودی برای مشروع سازی اهداف خود میلیون‌ها دلار هزینه کرده است در حالی که این مشروعیت زائیتبديل به مشروعیت زدایی برای عربستان گردیده است که واضحت‌ترین جلوه آن اختلاف در کشورهای عربی به ویژه قطر در اعتراض به قیمومیت عربستان سعودی است. یکی از حوزه‌های ورود رقابتی ایران و عربستان در مورد روسیه است زیرا از سال ۲۰۱۱، سوریه میدان بروز جنگی تمام‌عیار بوده که انواع کنشگران اعم از داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و نیز دولتی و غیردولتی را درگیر ساخته است (وفایی فر، طالبی آرانی، ۱۳۹۸: ۹۳). گرچه ریشه این جنگ نیز فرامنطقه‌ای است و نوعی جنگ رقابتی قلمداد می‌شود. تحولات بعد از ۱۱ سپتامبر دیدگاه بدبینانه نسبت به خاورمیانه را تأیید می‌کند، زیرا برخلاف انتظار خوش بینانه، پایان جنگ سرد و فروپاشی نظام دوقطبی به منزله ایجاد صلح منطقه‌ای نبوده است یکی از دلایل این بی‌ثباتی و منازعه منطقه‌ای نیز حضور و مداخله مستقیم و غیرمستقیم ایالات متحده آمریکا است (قیاسوندی، ترکاشوند، ۱۳۹۶: ۱۶۷).

علاوه بر موارد فوق، یکی دیگر از تبعات منفی داعیه ام القریایی، روابط تاریک عربستان سعودی و شورای همکاری خلیج فارس با ایران است. عربستان سعودی در تعقیب قواعد بازی با جمع جبری صفر،

خود را در مقابل ایران به عنوان یک مدعی و نیروی برتر جهان اسلام قرار داده و در هر ماجرای انگشت اتهامش به سوی ایران نشانه رفته است. عربستان مکررا ایران را به دخالت در امور یمن و حمایتلجستیکی از انصارالله یمن و نیروهای حوثی متهم می‌کند و همواره حوثی‌ها را کارگزارانایرانقلمدادی کند (6: Salisbury, 2015).

به‌طور کلی، چنین به نظر می‌رسد که عربستان سعودی با طرح قیم مآبی خود خلاف رویه آنارشیک بین‌الملل رفتار می‌کند. اگر خوش‌بین باشیم و اقدامات مداخله جویانه عربستان پسابن سلمان را در راستای یاری‌رسانی به کشورهای دیگر نیز قلمداد کنیم، گویا نظریه‌پردازان و مشاوران بن سلمان از یاد برده‌اند که در محیط آنارشیک بین‌المللی اصل بر خودیاری است (قوام، ۱۳۹۲: ۳۰۱).

۱-۵-۲، تبعات منفی برای ایران

در راستای اصل پرستیژ، هر کشوری نیاز به مشروعیت‌سازی و فرا منطقه‌گرایی در ورای مرزهای خود دارد. هدف ایران نیز از صدور انقلاب و داعیه‌ام‌القراایی تعقیب همین نیت بوده و هست که با اتحاد جهان اسلام این ایده‌تبلور می‌یابد. اما چنانچه این نظریه فارغ از بستر سازی اقناعی صورت بندی و عملیاتی گردد، عوارض جانبی آن بر آورده آن غلبه خواهد داشت و چه بسا همین مشروعیت زایی تبدیل به مشروعیت زدایی گردد که این نقض غرض است. مهم‌ترین مانع در تحقق این خواسته نظام آنارشیک بین‌الملل می‌باشد که شدیداً غیر سلسله مراتبی است بر خلاف نظام‌های سیاسی داخلی که اصل نظم‌دهندگی در آن سلسله مراتبی است (قوام، ۱۳۹۲: ۳۰۶). تبعات منفیتعقیب این نیت برای ایران فارغ از بستر سازی اقناعی، این است که اولاً بخش عظیمی از سرمایه خود را صرف حمایت مادی و معنوی از کشورهای مسلمان نماید. قضیه هنگامی پیچیده‌تر می‌گردد که برخی کشورهای مسلمان مورد حمایت که غالباً سنی نیز هستند؛ این مساعدت را به ترویج شیعه‌گری تفسیر می‌کنند و بعضاً در مقابل آن جبهه‌گیری نیز می‌نمایند. از این رو بستر سازی جهانی در جهت عملیاتی شدن نظریه‌ام‌القراایی توسط ایران قبل از طرح آن ضروری به نظر می‌رسد که تا کنون این بستر سازی تمهید نگردیده است. لذاچنین به نظر می‌رسد که طرح آن در شرایط فعلی و با توجه به بازخوردهای منطقه‌ای و بین‌المللی آن به صلاح نیست. ثانياً از آنجا که بیشتر کشورهای اسلامی به‌ویژه خاور میانه هویتی عربی دارند از این رو تمایلی به‌ام‌القراایی یک کشور غیر عربی ندارند. ظهور انقلاب اسلامی معادلات منطقه‌ای و حتی جهانی را به هم زد و تغییر داد. دوستان دیروز دشمنان آتیه شدند و بالعکس. در حال حاضر نیزگرایش عربستان به اسرائیل در تعارض با ایران قابل تفسیر است. به‌عبارتی روشن‌تر عربستان قبل از انقلاب با اسرائیل دشمن بود. بعد از انقلاب و

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های باسی جهان اسلام

۱۳۴

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

در راستای رقابت با آن که یکی از علل بنیادی آن می‌تواند داعیه ام‌القزایی ایران باشد؛ در چرخشی معنا دار علیه انقلاب با دشمن قبلی خود طرح دوستی ریخت. در معادلات سیاسی به‌ویژه در کشورهای مسلمان رایج است که یک بازیگر با دیگری، علیه کشور ثالثی که دشمن مشترک‌شان است، هم‌پیمان می‌شوند و از همین رو این پیمان‌ها، اغلب موقت‌اند. چون افقی برای همکاری و چشم انداز آینده ندارند و هدف غایی‌شان واگرایی است نه هم‌گرایی.

همچنین با وقوع انقلاب اسلامی تغییراتی در روابط ایران و اعراب به وجود آمد. اولین بازتاب انقلاب شکل‌گیری شورای همکاری خلیج فارس متشکل از کشورهای حوزه خلیج فارس با عضویت عربستان، کویت، بحرین، قطر و امارت بوده است که به نوعی مقابله آشکار با پیروزی انقلاب اسلامی محسوب می‌شود (حافظ نیا؛ رومینا؛ قادری حاجت، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). هدف از تشکیل این شورا در اساس نامه آن ایجاد و توسعه همکاری و ارتباط میان کشورهای عضو در رسیدن به اتحاد میان آن‌ها تعریف شده است (Peterson, 1988: 239-2us). سیاست گام به گام این شورا برای ایجاد همبستگی بر پایه نظریه کارکرد گرایی اتخاذ گردید و آشکارا از روی بازار مشترک اروپا الگوی برداری شده است (درایسون، ۱۳۶۹: ۳۵۱). گرچه این شورا یک اتحادیه با رویکرد اقتصادی معرفی شده است، اما باید گفت که مهم‌ترین عامل موثر در تشکیل آن ذهنیت مشترک رهبران این کشورها از یک تهدید یا دشمن فرضی مشترک است در واقع، آن‌ها متحد شدند تا با دشمن فرضی خود یعنی ایران مقابله کنند. آن‌ها سعی داشتند که انقلاب اسلامی ایران را از حالت یک انقلاب فراگیر در سطح جهان اسلام به یک انقلاب صرفاً شیعی متعلق به ایران تنزل دهند (ولایتی؛ سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۵۱). پس از آن نیز غالب پیمان‌های عربی که عمدتاً براساس منافع پان عربیسم صورت بندی شده‌اند، هویت و غایتی ضد ایرانی داشته‌اند. حمله عراق به ایران نیز از سویی در راستای داعیه ام‌القزایی صدام بر جهان عرب و از سوی دیگر جلوگیری از نیل ایران به هدف ام‌القزایی بود.

به‌رغم این که رهبران انقلاب سعی کرده بودند که، با رفتارهایی نظیر موضع‌گیری در جنگ اعراب و اسرائیل و حمایت از فلسطینیان و تعطیلی سفارت اسرائیل در تهران، فضای گذشته کشور را که به نوعی در جهت هم‌پیمانی با غرب و اسرائیل عمل می‌کرد، تغییر دهند ولی این تغییر رویکردها تأثیر چندانی در بهبود روابط ایران و اعراب نداشته است. به نظر می‌رسد که سیاست تنش‌زدایی و اعتماد سازی مبتنی بر حفظ منافع ملی مهم‌ترین دستاورد رابطه با اعراب در دوران آقایان هاشمی و خاتمی بوده است (حافظ نیا، ۱۳۹۵: ۲۹-۱)، که با رویکرد گفتگوی تمدن‌ها تکوین یافت.

واقعیت این است که اساس و خاستگاه رویارویی ایران و عربستان از مواضع ایدئولوژیکی دو کشور نشئت می‌گیرد. در مقابل عربستان سعودی نیز اصول و اهداف خاصی را در ترسیم سیاست خارجی خود مد نظر دارد که عبارت اند از: رهبری سیاسی جهان اسلام به‌ویژه کشورهای عربی، وحدت جهان عرب، تبلیغ مذهب وهابی و دعوت به آن، جلوگیری از انتشار و گسترش انقلاب اسلامی و حفظ وضع موجود در منطقه، متعادل کردن پدیده‌های تندروی منطقه و جهان اسلام (همان). به هر حال داده‌های ایران در این معادله بسیار فراتر از ستانده‌های آن است.

روابط ایران و ترکیه نیز براساس داعیه ام‌القزایی دو طرف دارای چرخه فراز و فرود بوده است. به علت همسایگی دو کشور ایران و ترکیه در طی قرن‌های متمادی، روابط آنها با منازعه سیاسی آغاز و حتی به تلاش برای نفی یکدیگر و تحت حاکمیت در آوردن طرف مقابل منجر شده است و در دوره‌ای با تشکیل حکومت شیعی در ایران به منازعه و درگیری مذهبی کشیده شد. بر اساس (سازه ایرانی و سازه تورانی) با محدودیت ترکیه، در دوره‌های مختلف، رابطه ایران و عربستان، ایران و مصر در دوره سادات، ایران و اردن و مغرب در بهترین سطح خود بودند (حافظ نیا؛ رومینا؛ قادری حاجت، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). با این وصف و ادله دیگر درباره داعیه ام‌القزایی به نظر می‌رسد اجرای این نظریه فارغ از بستر سازی جهانی مضرات آن برای ایران بیش از مصالح آن باشد.

۲. موانع ایدئولوژیک همگرایی جهان اسلام

۱-۲. فقدان نظریه پردازی

در ادبیات سیاست و روابط بین الملل به فرآیند هم‌پیوستگی و هم‌بستگی دولت‌های ملی، هم‌گرایی و به جدایی و دوری گزینی دولت‌های ملی نسبت به یکدیگر واگرایی اطلاق می‌شود (حافظ نیا؛ زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹). غالب نظریات اندیشمندان، این موارد را عوامل واگرایی معرفی کرده‌اند: استبداد داخلی و حاکمیت دولت‌های خودکامه در برخی کشورهای اسلامی، اختلافات سیاسی، ملی گرایی افراطی، رقابت به‌جای همکاری، بی‌ثباتی سیاسی و استعمار خارجی (ولایتی؛ سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۵۱). اما این مقاله روی مواردی تاکید دارد که به هر دلیل مورد کم‌مهری محققین قبلی قرار گرفته‌اند یا در آن شرایط، ملموس و محسوس نبوده‌اند. در نظر نگارندگان، مواردی را که دیگران به عنوان علل واگرایی ذکر کرده‌اند، غالباً خود معلول است نه علت. این مقاله جهل و فقدان نظریه پردازی را عاملی بنیادی و استراتژیک در واگرایی قلمداد می‌کند که مابقی عوامل خود معلول این علت‌اند. داعیه ام‌القزایی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۳۶

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

نیز به عنوان عامل دیگر واگرایی مشروح‌امورد بحث قرار گرفت.

به‌رغم تأکید فراوان قرآن و روایات بر اهمیت علم، جهان اسلام همواره از نوعی فقدان نظریه پردازی رنج می‌برد. برای نمونه در تاریخ گذشته اندیشه سیاسی اسلام با استناد به روایاتی همچون روایت «شاو روا النساء و خالفوهن فان خلافهن برکه» (مجلسی، ج ۱۰۰: ۲۶۲). با زنان مشورت کنید و خلاف آن عمل کنید که در آن برکت استزن به عنوان نیمی از جمعیت آماری و فعال در عرصه فرهنگ و علم و اندیشه به کناری گذاشته شد. بنا به گزارش تاریخ، وضعیت مردان نیز به استثناء دوران طلایی اسلام (قرون ۸-۴) تفاوت معنا داری با زنان نداشت؛ یا رنجی که امیر کبیر را شاید بیش از حضور استعمار آزار می‌داد جهل عوام و فقدان نظریه پردازی بود که به درستی آن را درک کرد و در تعقیب همین اندیشه اولین اندیشمندی بود که دارالفنون را تاسیس کرد. امیر کبیر در صدد بود ایران را بدون وابستگی سیاسی و باج دادن به بیگانه به تمدن و دانش آن روزگار جهان برساند (قدیانی، ۱۳۸۴: ۴۸).

البته برخی محققین نیم نگاهی به فقدان نظریه پردازی و نقش آن در تحولات جهان اسلام کرده‌اند ولی از آن گذارا عبور کرده‌اند. ضعف نظریه پردازی و نخبه پروری موجب درک نادرست از مسائل اساسی و شیوه‌های حل آن‌ها در جهان اسلام گردیده است. اگر قدرت، توانایی تغییر دیگران است، چه چیزی بهتر از قدرت فکری و نظری می‌تواند رفتار دیگران را تحت تأثیر قرار دهد. (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶-۱۵۷). برخی دیگر اختلافات قومی و نژادی را عنوان کرده‌اند (fandy، ۱۹۹۴: ۹۴). که در این مقاله این عوامل خود معلول اند نه علت. دیگر محققین نیز معتقدند اختلافات ارضی و مرزی از مهم‌ترین اختلافات دو جانبه و چند جانبه میان کشورهای اسلامی است (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴-۱۰). این عامل نیز معلول است که در تسلسل علل، می‌تواند علت دیگری نیز باشد. یک سوال در این باره مطرح می‌شود که چگونه کشورهای عضو اتحادیه اروپا در ۲۰ سال گذشته به‌ویژه بعد از جنگ جهانی، جنگی بین آن‌ها اتفاق نیفتاده است؟ (بنگرید به: مشیرزاده، ۱۳۹۴: ۲۰). در حالی که مرزهای مسلمین به‌رغم اینکه به شدت نفوذ ناپذیراند، در عین حال پیوسته به مثابه کانون های بحران با یکدیگر در جدال و منازعه‌اند. به نظر می‌رسد، علت اصلی و استراتژیک این منازعات فقدان نظریه پردازی است. و در همین راستا تعدادی از این کشورها از جنبه‌های فکری، اقتصادی و نظامی وابسته قدرت‌های بزرگ هستند (بنگرید به: صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴-۱۰).

۲-۲. عدم توازن بعد ایدئولوژیک با منافع استراتژیک

ایدئولوژی نیروی محرکه قدرت است و به آن جهت می‌دهد. اما توازن در آن الزامی است. در ایران مبانی ایدئولوژیک به‌مثابه صفتی غالب، و مبانی استراتژیک و دیپلماسی به عنوان صفتی مغلوب است.

فصلنامه علمی-پژوهشی
مجموعه‌ی دراست‌های اسلامی
پژوهش‌های بای جهان اسلام

به عبارتی کنش‌های معطوف به عقیده، پررنگ‌تر از کنش‌های معطوف به امنیت، منافع و اقتصاد ملی و گفتگوی تمدن‌هاست. رشدهای نامتوازن، تک بعدی، ناهمگون و غیر انداموار، باعث پارگی اندام‌های ارگانیکی سیاسی به مثابه شریان اصلی یک ارگانیسم زنده می‌گردند. تعارضات بین‌الادیانی ناپستی مانع منافع ملی شوند. سیف زاده معتقد است آفت ایدئولوژی تعصب ایدئولوژی است (سیف زاده، ۱۳۹۳: ۳۶۹). نظام‌های ایدئولوژیک، چنان پای‌بند توهمات خود می‌شوند که حاضر نیستند چشم به واقعیات بگشایند و خود را با تحولات پیرامون همراه سازند (نقیب زاده، ۱۳۹۳: ۱۶۴). منطقه نفت خیز خلیج فارس که دارای اهمیت استراتژیک است؛ برای بهره‌وری بهینه بیش از همه به امنیت نیاز دارد. فرایندهای امنیتی در خلیج فارس با توجه به مجاورت جغرافیایی به شکل اساسی بر منافعو جایگاه‌استراتژیک‌جمهور یاسلامیایراند رتربیتا امنیتی خلیج فارس تاثیر گذار بوده- است (مظاهری، ۱۳۹۸: ۸۷).

این جاست که همین ایدئولوژی حرکت ساز، فرصت سوز می‌شود. تفاوت‌های مذهبی، ایدئولوژیک و طرز تلقی‌ها از دین اسلام و علمای علم ادیان، مذاهب اسلامی را در اصل به هشت و در فرع به هفتاد و هشت فرقه تقسیم کرده‌اند. از جمله شعیه ۲۰ طایفه، اهل سنت ۴ طایفه، معتزله ۲۰ طایفه، خوارج ۲۳ طایفه (عارف ۱۳۶۹: ۶۵). تحزب و فرقه‌گرایی مانع مهمی در اتحاد جهان اسلام و مسلمین محسوب می‌شود (حافظ نیا؛ زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴-۱۳۹). یکی از نمودهای موثر تفرقه در جهان اسلام وجود برخی از جریان‌های ایدئولوژیک افراطی است (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶-۱۵۷). مبارزه با افراط‌گرایی در جهان اسلام باید در دو بعد داخلی و خارجی صورت گیرد (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲-۱۷۷).

پروفسور رضوانی معتقد است تا زمانی که دولت و مردم ایران در نظریه و به‌ویژه عمل به توازنی منطقی میان استقلال، آزادی و اسلام از یک سو یعنی این سه اصل مصرح در قانون اساسی و ضرورت تعامل سازنده با جهان عینی در حال تغییر از سوی دیگر دست نیابد کشور ما نخواهد توانست نقش چشم‌گیری در نظام بین‌الملل ایفا کند (رضوانی، ۱۳۸۰: ۱۶۳). با وجود این رضوانی تأیید می‌کند معضلات سیاست خارجی ایران همگی ریشه در منش ایدئولوژیک جمهوری اسلامی ندارد و رفتارهای خود محورانه قدرت‌های رأس سیستم نیز تاثیر گذارند لذا سیاست‌گذاران بایستی بین دو مفهوم ایدئولوژی و منافع ملی نوعی رابطه و توازن قائل شوند و بر اساس مقتضیات سیاسی بین‌المللی سهم هر یک را بر اساس واقعیات موجود تعیین نمایند.

۲-۳. ابهام در سیاست اعلی و ادنی

بیش از چندین دهه از تغییر راهبرد جهانی در جایگزینی استراتژی نظامی به بدیل اقتصادی آن

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۱۳۸

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

می‌گذرد. تجربه قدرت‌های بزرگ بعد از جنگ سرد حاکی از آن است که امروزه حملات نظامی الزاما نمی‌تواند اهداف سیاسی آن‌ها را عملیاتی کند. لذا به عنوان بدیل مناسبی، گزینه‌های تحریم اقتصادی را در سیاست خارجی خود لحاظ کردند (Kamper&Lowenbery, 2007: 870-869). وجه مشترک و در حقیقت پاشنه آشیل اغلب کشورهای مسلمان، به‌ویژه گروه‌های تندرو، این است که در عصر گفتمان بین‌الملل، مسائل نظامی را در زمره سیاست اعلیٰ لحاظ کرده‌اند و مسائل اقتصادی، رفاهی را در ردیف سیاست ادنی و این مسئله ریشه در انگاره‌های‌شان از جهاد ابتدایی دارد. با رویکرد جدید راهی جز دوستی و گفتگو نمی‌ماند. «عصر حاضر عصر تماس‌ها و دوستی‌های بین‌المللی است» (عالم، ۱۳۹۴: ۲۸۸). او باما طی نطقی در هفتادمین اجلاس سازمان ملل گفت در مقام رئیس جمهور ایالات متحده نگران خطراتی هستیم که پیش روی ماست اما معتقدم نمی‌توانیم به روش‌های قدیمی جنگ و زور باز گردیم (sep 20, 2016, wall street).

بر اساس اندیشه‌های معرفتی اسلامی نیز امکانات نظامی صرفاً مظهر قدرت تلقی نمی‌گردد. در همین راستا، علی (ع) تفوق هژمونیک را برتری نظامی نمی‌داند. "العلم سلطان من وجده صال به و من لم یجده صیل علیه" (این ابی‌الحدید، ج ۳۱۹: ۲۰). علم سلطانی است که هرکس آن را یافت سلطه می‌یابد و هر کس آن را نیافت زیر سلطه می‌رود. امروزه رقیب ایران یعنی آمریکا بر اساس همین تفوق علمی گوی سبقت را در این زمینه از همه ربوده است. مطابق آمار اعلامی ۲۰۰۹ از میان ده دانشگاه برتر دنیا شش دانشگاه به آمریکا و چهار دانشگاه به انگلیس تعلق دارد (سیف زاده، ۱۳۹۳، ۶۵). به استناد روایت حضرت علی (ع) علت هژمونی ایالات متحده رتبه‌های برتر علمی و تکنولوژی است نه صرفاً جنگ افزارهای نظامی. بر روی علم نمی‌شود شمشیر کشید. ایران نیز در رقابت با آمریکا رویکردی جز توجه به علم ندارد. امروزه گروه‌های نظامی نیز به مشروعیت اجتماعی می‌اندیشند و نظامی‌گری صرف را نوعی تقلیل‌گرایی متدلوزیک قلمداد می‌کنند. حزب‌الله لبنان در اقدامات خود در عرصه نظامی و اجتماعی کارآمد بوده و توانسته است تا از طریق رسیدن به مقبولیت اجتماعی به مشروعیت سیاسی نیز دست یابد (درخشه، بیگی، ۱۳۹۵: ۳۳).

۲-۴. فرو ملی‌گرایی بجای فرا ملی‌گرایی

به جهت عدم بالندگی نهادهای اجتماعی، فرهنگی بیشتر کشورهای جهان اسلام به‌ویژه در شبه جزیره عربستان و آسیای مرکزی و قفقاز از عدم مشروعیت سیاسی رنج می‌برند (حافظ نیا، زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹). در دو قرن گذشته نهادهای سنتی اندیشه ساز و نخبه پرور، جز در موارد انگشت

شمار، محصول نظری چندانی نداشته و نهادهای جدیدی که در این زمینه تاسیس شده‌اند، نیز جز تقلید و دنباله روی کاری انجام نداده‌اند (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷).

برخی از محققین نیز معتقدند جغرافیایی سیاسی اسلام از ساختار ناهم‌گونی برخوردار است. هنوز حکومت‌های مردمی در بخش اعظم آن شگل نگرفته و مردم سالاری هم‌چنان در پرده ابهام است. در برخی از کشورهای اسلامی حکومت‌ها بر اساس ساختارهای قبیله‌ای شکل گرفته‌اند. اکثر کشورهای اسلامی در زمره کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته می‌باشند (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ - ۱۷۷). عموماً توسعه نیافتگی، معادل فقدان نظریه پردازی مورد نظر این مقاله است که علت اولی است. از نظر میترانی سیستم دولت - ملت و تاکید بر ملی گرایی، علت اصلی مناقشات در سطح بین‌المللی است. نوکارکردگرایی دست کم در شکل اولیه با کارکرد گرایی در تعارض است. این تعارض ناشی از تاکید است که نوکارکرد گراها بر نهادهای فراملی دارند. به عقیده هاس نو کارکرد گرایی به جای تکیه بر ارزش‌های اجتماعی و تاکید بر انگیزه‌های نوع دوستانه، رقابت منافع متضاد را اساس کار خود می‌داند (Haas 1967: 230) فرو ملی گرایی ناشی از دید محدود تصمیم گیران این کشورها است.

۲-۵. عامل استراتژیک واگرایی: خودی یا غیر؟

برخی از محققین خود مسلمانان را عامل اصلی در اسلام هراسی دانسته و برای آنان سهم ۸۰ درصدی در این زمینه قائل‌اند و معتقدند «اسلام هراسی ریشه در کارهای مسلمانان دارد» (هاشم زاده هریسی، ۱۳۹۴: ۶۹-۶۷). برخی نیز معتقدند: ریشه‌های پیدایش جریان تکفیری غالباً درون‌زا و دلایل گسترش و اوج گیری آن غالباً برون‌زا است (آدمی و مرادی، ۱۳۹۴: ۲۹-۵۹). به گفته ایجاز الحق وزیر پیشین امور مذهبی پاکستان غریب به ۸۰ درصد از مدارس پاکستان تعالیمی مشترک و یا نزدیک به عقاید وهابیت را ترویج می‌نمایند (همان). البته نقش قدرت‌ها را در این زمینه نمی‌توان نادیده گرفت (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴-۱۰). اما این به مثابه بری الذمه بودن مسلمین نیست بلکه آن‌ها سهم بزرگی در واگرایی به‌ویژه در پیدایش آن دارند. به‌هرحال نقش قدرت‌ها در واگرایی محسوس است. به‌طور کلی، نقش قدرت‌های بزرگ در پیدایش معضلات جهان اسلام کاملاً آشکار است (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ - ۱۷۷). مسلمین می‌توانند معجاری ورودی آن‌ها را از طریق افزایش آگاهی و کم کردن موارد واگرایی مسدود نمایند. سوال اساسی در این‌جا این است که چگونه ما نمی‌توانیم بین اتحاد محکم ایالات متحده و اسرائیل تفرقه بیاندازیم؟ در این زمینه اتحاد ایران و کشورهای مسلمان از جمله عربستان سعودی بسیار مهم و استراتژیک است؛ که به اتحاد دنیای اسلام نیز می‌انجامد. الگوی همکاری جویانه در بررسی جایگاه منطقه‌ای ایران و عربستان

مبتنی بر تعامل ایران و عربستان سعودی در امور منطقه‌ای است (نویدی نیا، گودرزی، ۱۳۹۹: ۱۳).

۳. مکانیسم بازخورد

این واژه مفهومی ابداعی در این پژوهش است و منظور از آن این است که تصمیم گیران سطح خرد و کلان، پس از گذشت مدتی از اجرای تصمیم لازم است به محاسبه و معادله داده‌ها و ستانده‌های تصمیم خود پردازند و چنان‌چه توازنی بین آن نیافتند، نسبت به تغییر یا تعدیل رهیافت اتخاذ شده اقدام کنند. البته این مکانیسم به نوعی در نظریات غالب اندیشمندان روابط بین الملل آمده است. شکل گیری جریانات «نئو» در مکاتب مطرح غربی از قبیل لیبرالیسم، رئالیسم و مارکسیسم، این بوده است که نظریات اولیه مذکور عملیاتی نبوده یا به تدریج نقاط ضعف آن از جهت نظری آشکار شده است لذا در اجرای مکانیسم بازخورد، نسبت به تعدیل آن در قالب تکوین جریانات «نئو» اقدام شده است. در تعریف این واژه می‌توان گفت مکانیسم بازخورد در مقابل جزم گرایی و به معنی تشکیک در یافته‌های گذشته از حیث توازن داده‌ها و ستانده‌های تصمیم در نیل به مقصود است. چنان‌چه بر این اقدامات گذشته نتواند اهداف تعریف شده‌ها دست کم بخش محسوسی از آن را تامین نماید، نسبت به تغییر، تعطیل یا تعلیق تصمیم اقدام شود. ارتباط این مکانیسم با موضوع مقاله این است که براساس داده‌های عینی، نظریه‌ام‌القاری نتوانسته است برای مدعیان آن (ایران و عربستان) و جهان اسلام هم‌گرایی مورد نظر این نظریه را تامین کند و برعکس باعث واگرایی نیز بوده لذا بازخوانی آن لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها؛ فرا ملی گرایی

ماحصل بحث‌های این مقاله این است که ایران نمی‌تواند و نباید منحصرًا به جهان اسلام تکیه کند و لازم است ضمن مناسبات هم‌گرایانه با جهان اسلام، به فراتر از آن نیز بیاندیشد. چین و ایران تنها زمانی توانستند از زوال و انزوا فاصله بگیرند که مقتضیات زمانی را درک کرده و چندجانبه‌گرایی را فرا روی خود قرار دهند (بنگرید به: حافظ نیا؛ رومینا؛ قادری حاجت، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). البته ایران هنوز در ابتدای راه است و مسیر پر فراز و نشیب طولانی پیش رو دارد. حضور فعال ایران در مجامع بین‌المللی جهانی و منطقه‌ای به‌ویژه در سطوح ملت‌ها و برخی جنبش‌های اسلامی تاثیر بسزایی خواهد داشت (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶-۱۵۷). برخی تحلیل گران برآنند که گفتگوی تمدن‌ها، نظریه بدیلی به منظور حذف جبهه گیری‌های تخصصی موجود در عرصه بین الملل بالاخص، بین جهان اسلام و جهان غرب به شمار

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بای جهان اسلام

۱۴۰

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

می‌آید (قنبرلو، ۱۳۸۷؛ ۳۷۶ - ۳۴۹). ایران با طرح پارادایم گفتگوی تمدن‌ها اولین گام را در نیل به چندجانبه‌گرایی برداشت و همین رویکرد برجام را عملیاتی نمود.

به نظر سریع القلم ماهیت و موقعیت ژئوپولیتیک و ژئواکونومیک ایران، به نحوی است که بدون ارتباط قاعده مند با مراکز قدرت جهانی نمی‌تواند به ائتلاف‌های منطقه‌ای در حوزه‌های مختلف دست یابد. به علاوه چین و هند الگوهای مهمی هستند که ضمن حفظ استقلال و حاکمیت خود با جهان و به طور اخص غرب تعامل می‌کنند. (سریع القلم، ۱۳۷۹: ۷۵). این مساله البته منحصر به ایران نیست بلکه فراگیر است. اولین نقطه تلاقی کاری ما با غرب در حوزه اقتصادی و تکنولوژی است. به نظر حاجی یوسفی، سیاست ضد آمریکایی ایران، هزینه‌های سنگینی را برای کشور به دنبال داشته است (قنبرلو، ۱۳۸۷؛ ۳۷۶ - ۳۴۹). این هزینه‌ها شامل موارد اقتصادی و سیاسی است. محقق دیگری معتقد است اغلب ائتلاف‌های (کشورهای اسلامی) به صورت موقت و دو جانبه شکل می‌گیرند و پس از مدتی منحل می‌شوند لذا وجود سازمانی کارآمد و فراگیر به منظور جمع کردن کشورها در پروسه هم‌گرایی همانند اتحادیه اروپا ضرورتی اجتناب ناپذیر است (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ - ۱۰).

فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

نتایج و یافته‌ها

مهم‌ترین یافته‌های مقاله عبارت است از:

۱. نظریه ام‌القرایی با وجود مزایای نظری که برای اتحاد جهان اسلام دارد، به جهت ماهیت آنارشیک و سرور گریز کنونی روابط بین الملل، نتوانسته است برای مدعیان آن (ایران و عربستان) و جهان اسلام هم‌گرایی مورد نظر را تامین کند و برعکس باعث واگرایی نیز بوده لذا بازخوانی آن لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

۲. چنانچه ایران و عربستان سعودی بتوانند جهان اسلام را اقناع نمایند که قصد قیمومیت بر آن‌ها را ندارند؛ با پتانسیل‌های موجود؛ ایران می‌تواند نیروی هژمونیک نظامی باشد و عربستان سعودی هژمونیک اقتصادی که البته این نیز آرمان شهری است که گرچه غیر ممکن نیست اما بسیار سخت است. به هر حال داعیه ام‌القرایی فارغ از بستر سازی اقناعی، تبعات منفی آن بیشتر از منافع است.

۳. گرچه این نظریه در ادبیات سیاسی نظری ایران مشهود است اما ایران، اکنون کمتر تمایل به عملیاتی کردن آن دارد ولی برعکس عربستان پسابن سلمان به شدت پیگیر آن است و در نتیجه سهم عمده‌ای از واگرایی جهان اسلام، حاصل شیعه‌هراسی است. البته وجود این نظریه در ادبیات سیاسی ایران، زمینه سازی ذهنی را برای شیعه‌هراسی و ایران‌هراسی تسهیل می‌کند که این مقاله در صدد شفاف‌سازی در این زمینه است. با پابیندی ایران به برجام نقشه ایران‌هراسی تا حدود زیادی به محاق رفت و مردم دنیا دریافتند که ایران در پی دستیابی به سلاح‌های غیر متعارف نیست.

۴. واگرایی جهان اسلام قبل از آن که به ملل اسلامی برگردد؛ متوجه دول اسلامی است و ملت‌های مسلمان در مناسک دینی نشان داده‌اند که اختلافات آن‌ها بسیار اندک است. از این روحان کشور‌های اسلامی باید همت بیشتری در جهانی شدن اسلام داشته باشند. واضعان نظریه قیم‌مآبی نیز مردم مسلمان نیستند بلکه سیاستمداران و نظریه‌پردازانی هستند که هر کدام در صدد تعریف منطقه نفوذ خود هستند که عربستان پسابن سلمان عینی‌ترین مصداق آن است.

۵. قوی‌ترین استدلال در عدم پایایی ام‌القرایی، سقوط اجتناب ناپذیر خلافت عثمانی با سابقه چند صد ساله، در چند دهه قبل است که از الزامات سرور گریزی محیط آنارشیک نظام بین الملل است، که فرضیه اولیه این نظریه بوده است.

۶. بهترین بدیل نظریه ام‌القرایی، اتحادیه‌ای شبیه اتحادیه اروپا با تکیه بر خرد جمعی است که هیچ کشوری بر دیگری ادعای سروری نداشته باشد که البته نیازمند تغییر رویکردهای اساسی است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الإسلامي
فصلنامه علمی - پژوهشی
پژوهش‌های بای جهان اسلام

۱۴۲

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای بنیادی جهان اسلام

۱۴۳

محیط آنارشیک و سرود گریز بین الملل و لزوم بازخوانی...

۷. قوی‌ترین استدلال علمی در عدم اقبال نظریه ام‌القزایی از جمله خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس و اعتراض به قیمومیت عربستان سعودی، با استناد به نظریه والتزی، موازنه سازی بجای دنباله روی (که از الزامات بنیادی ام‌القزایی است) در محیط آنارشیک روابط بین الملل است. نه تنها فضای آنارشیک رئالیستی بلکه فضای همگرایی لیبرالیستی و صلح‌گرایی کانتی، هیچ کدام تجویزی برای رهبری یک کشور بر سایر کشورها ندارند.

۸. مهم‌ترین ویژگی یک نظریه مطابق نظریه پردازی مارش و استوکر، این است که واقع‌گرا باشد نه آرمان‌نگر و هنجاری. به عبارتی نظریه بایستی در پی توضیح وضع موجود باشد نه آرمان‌گرا و نیل به وضع مطلوب این در حالی است که در بافتار نظریه ام‌القزایی نوعی آرمان‌گرایی مشهود است.

۹. جهان اسلام از جمله ایران و عربستان سعودی می‌تواند فارغ از بحث جنجالی ام‌القزایی در قالب چندجانبه‌گرایی و تعامل فرا منطقه‌ای با رویکرد نظم نوین جهانی فردایی بهتر را برای جهان اسلام و فراتر از آن رقم زند که در این میان اتحادیه اروپا الگوی مناسبی برای تکوین چنین ائتلافی می‌باشد.

۱۰. مهم‌ترین ایراد وارده بر داعیه ام‌القزایی، عدم تمایز بین محیط داخلی سلسله مراتبی و محیط بین‌المللی غیرسلسله مراتبی است. طراحان این نظریه گمان کرده‌اند محیط بین‌المللی را می‌توان چون محیط داخلی تحت مدیریت واحدی اداره کرد و این نوعی نظریه سنتی غیر معطوف به عمل و در تزامن نظم نوین بین الملل است که ابتدای اختلاف است.

منابع فارسی

- آدمی، علی، مردای، عبدالله (۱۳۹۴)، «چستی افراط گرایی در اسلام سیاسی: ریشه های هویتی و کنش هنجاری» فصلنامه پژوهش های سیاسی جهان اسلام، س ۵، ش ۳، پاییز ۹۴، صص ۲۹-۵۹.
- آزادی، پرویز، شکرانی، یاسین، کاظمی، علی (۱۳۹۴ش)، پیام های آسمان (پایه نهم دبیرستان). وزارت آموزش و پرورش.
- جان احمدی، فاطمه؛ منتظر القائم، اصغر، کرمی، رضا، «بازخوانی مراحل حیات شهری پیامبر صلی الله علیه وآله وسلم» فصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، زمستان ۱۳۹۴، سال ششم، صص ۲۸-۷.
- حافظ نیا، محمد رضا؛ زرقانی، سید هادی (۱۳۹۱) «چالش های ژئوپلیتیکی همگرایی در جهان اسلام» فصلنامه پژوهشهای جغرافیای انسانی، شماره ۸۰، صص ۱۵۴-۱۳۹.
- حافظ نیا، محمدرضا؛ رومینا، ابراهیم؛ قادری حاجت، مصطفی (۱۳۹۵) «الگوی روابط سازه های انسانی و قلمرو های فرهنگی در غرب آسیا با تاکید بر قلمرو فرهنگی ایرانی» فصلنامه جغرافیای سیاسی، شماره ۴، صص ۲۹-۱.
- خامنه ای (آیه الله) (۱۳۷۴) روزنامه اطلاعات، ۱۶/۳/۱۳۷۴.
- درخشه، جلال؛ بیگی علی رضا (۱۳۹۵) «کارآمدی حزب الله لبنان در دستیابی به مقبولیت اجتماعی و مشروعیت سیاسی» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال ششم، ش ۴ صص ۵۹-۳۳.
- دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۳۹۲) سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران، سمت.
- دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۳۹۳) نظریه های همگرایی منطقه ای و رژیم های بین المللی، تهران، نشر مخاطب.
- رمضانی، روح الله (۱۳۸۰) چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، مترجم، طیب، علیرضا، تهران، نشر نی.
- سریع القلم، محمود (۱۳۹۲) روش تحقیق در علوم سیاسی و روابط بین الملل، تهران، نشر فرزاد.
- سیف زاده، سید حسین، (۱۳۹۳)، اصول روابط بین الملل، تهران، نشر میزان.
- صفوی، سید یحیی (۱۳۹۰) «وحدت جهان اسلام؛ عوامل مؤثر در ایجاد واگرایی، مقوم همگرایی و کانون های همگرایی و واگرایی جهان اسلام (قسمت سوم)» فصلنامه اطلاعات جغرافیایی، شماره ۷۷، صص ۱۴-۱۰.
- عباس زاده، مهدی؛ نخعی زرنندی، نصرالله (۱۳۹۸) «بررسی شکل گیری داعش بر اساس نظریه پسابین الملل فرگوسن و منزباخ» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال نهم، ش ۳ صص ۵۹-۳۵.
- عسگری، سهراب (۱۳۸۷) «ژئوپولیتیک جهان اسلام؛ زمینه های واگرایی و بسترهای همگرایی» فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۴۱، صص ۱۹۲-۱۷۷.
- عیوضی، محمد رحیم (۱۳۸۷) «چالش های سیاسی جهان اسلام و آینده ی ایران» فصلنامه دانش سیاسی شماره ۸، صص ۱۵۷-۱۸۶.
- قادری، حاتم (۱۳۸۸) اندیشه های سیاسی در اسلام و ایران، تهران، سمت.
- قادری، حاتم (۱۳۹۲) اندیشه های سیاسی در قرن بیستم، تهران، سمت.
- قاسمی، فرهاد، (۱۳۹۳)، اصول روابط بین الملل، تهران، نشر میزان.
- قدیانی، عباس، تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره قاجاریه، تهران، انتشارات فرهنگ مکتوب، ۱۳۸۴.

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهش های سیاسی جهان اسلام

۱۴۴

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱

فصلنامه علمی-پژوهشی
مجموعه دراست العالم الاسلامی
پژوهشهای بنیادی جهان اسلام

قنبرلو، عبدالله (۱۳۹۴) مبانی سیاست خارجی تطبیقی: بررسی سه الگوی ایران، ترکیه و چین، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

قوام، سید عبدالعلی (۱۳۹۲)، اصول سیاست خارجی و سیاست بین الملل، تهران، نشر سمت.
قیاسوندی، فاطمه؛ ترکاشوند، جلال (۱۳۹۶) «آمریکا، جنگ های نیابتی و امنیت خاور میانه» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال هفتم، ش ۴ صص ۲۰۵-۱۶۷.

لاریجانی، محمد جواد (۱۳۶۹) مقولاتی در استراتژی ملی، تهران، انتشارات ترجمه و نشر کتاب.
لکزایی، نجف؛ مرادیان، محسن (۱۳۸۸) «طرفیت های علمی و فرهنگی ایران برای تحقق سند چشم انداز» فصلنامه علوم سیاسی، شماره چهل و ششم، صص ۳۴-۹.

مارش، دیوید؛ استوکر، جری (۱۳۹۲) روش و نظریه در علوم سیاسی، ترجمه، امیر محمد حاجی یوسفی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.

مشیرزاده، حمیرا (۱۳۹۴) تحول در نظریه های روابط بین الملل، تهران، سمت.
مظاهری محمد مهدی (۱۳۹۸) «نقش و جایگاه ایران در سیستم امنیتی خلیج فارس» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال نهم، ش ۱ صص ۱۰۹-۷۸.

نقیب زاده، احمد، (۱۳۹۳) درآمدی بر جامعه شناسی سیاسی، تهران، سمت.
وائق، محمود؛ احمدی، سید عباس (۱۳۹۳) «ام القری و اندیشه منطقه گرایی» فصلنامه سیاست دفاعی، شماره ۸، صص ۲۸-۹.

وفایی فر، فرهاد؛ طالبی آرانی، روح الله (۱۳۹۸) «آینده روابط ایران و روسیه بر سر سوریه» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال نهم، ش ۴ صص ۱۱۸-۹۳.

ولایتی، علی اکبر؛ سعید محمدی، رضا (۱۳۸۹) «تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام» پدیدآورده (ها) فصلنامه دانش سیاسی، شماره ۱۱، صص ۱۸۰-۱۵۱.

ویسی، هادی (۱۳۹۷) «واکاوی چالش های ژئوپلیتیکی رابطه شورای همکاری خلیج فارس با جمهوری اسلامی ایران و تاثیر آن بر جهان اسلام» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال هفتم، ش ۲، صص ۱۶۷-۱۴۵.

هاشم زاده هریسی، هاشم (۱۳۹۴)، «سهم ۸۰ درصدی مسلمانان در اسلام هراسی» خیمه. شماره ۱۱۶. دی ماه ۹۴، صص ۶۷-۶۹. نویدی نیا؛ فرزاد؛ گودرزی، مهناز (۱۳۹۹) «جایگاه منطقه ای ایران و عربستان در دوره پسدادش» فصلنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال دهم، ش ۱، صص ۲۶-۱.

منابع لاتین

Fandy, Momu (1994) Tribble Us. Islam, The Post Colonoial Arab State The Democratic Imperative, Middle East Policy No III, No.2.

Kaempfer, William H. & Lowenberg, Anton D. 2007. "The Political Economy Of Economic Sanctions". In Handbook of Defense Economics - Defense in a Globalized World Ed. by Keith Hartley and Todd Sandler. (Vol. 2). Elsevier B.V. doi:10.1016/ S1574-

0013(06)02029-1. Accessed by 07.03.2015.

Peterson, Erik (1988) The Gulf Cooperation Council, London: West View press.

Salisbury, P. (2015), Yemen and the Saudi-Iranian 'Cold War', Middle East and North Africa Programme. February 2015.

wall street.sep 20,2016.

Waltz, 1979, Theory of International Politics (Reading).

منابع اینترنتی

<http://article.tebyan.net>

<https://www.military.com>

www.farsi.khamenei.ir

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۲۰۲۰۵

به این مقاله این گونه ارجاع دهید:

فرزانه پور، حسین؛ سکینه شبانی، سکینه؛ یاری، علی اکبر (۱۴۰۱)، «محیط آنارشیک و سرور گریز بین الملل و لزوم بازخوانی نظریه ام القرایبی؛ چالش های همگرایی جهان اسلام» فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س ۱۲، ش ۲، تابستان ۱۴۰۱، صص ۱۴۶-۱۱۹.

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

۱۴۶

سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱